

ters, die de kabinetten na 1848 bemanden.

'Privacy' is een begrip dat tegenwoordig aan wettelijke regelingen is onderworpen en niet meer aan fatsoensnormen zoals vroeger. Men kan er zich dan ook over verbazen dat in de 'Victoriaanse' tweede helft van de negentiende eeuw gegevens over de vermogens van burgers zonder meer voor het publiek toegankelijk waren. Nu wist men in de veel kleinere samenleving in het algemeen wel wie eigenaar was van welk stuk land of welk huis, maar toch... Bij genealogisch onderzoek zijn vóór de invoering van de burgerlijke stand juist vermogensrechtelijke gegevens in het algemeen de eerste bron om na de gegevens uit de doop-, trouw- en begraafboeken de onderzochte personen wat meer reliëf te geven. Het valt dan ook op hoe terughoudend men in het algemeen bij het schrijven van familieboeken of uitgebreidere genealogieën is met het vermelden van gegevens van vermogensrechtelijke aard, terwijl hier successiememories juist zo'n prachtige bron zijn en dat geldt ook voor de lijsten der hoogstaangeslagenen. Die schroom zou er niet hoeven te zijn, want uit wat een voorouder omstreeks de Tweede Wereldoorlog bezat, kan men onmogelijk afleiden wat zijn kinderen of kleinkinderen heden ten dage bezitten.

Belasting betalen is voor de meeste mensen niet een geliefde bezigheid. De vraag is hoe de tijdgenoot aankeek tegen het voorkomen op de lijsten de hoogstaangeslagenen. Er is zelfs een verhaal dat men ramen liet dichtmetselen om onder een van de maatstaven (aantal ramen) voor de aanslag op bebouwde eigendom uit te komen. De bewerkers doen het voorkomen of het een groot goed was om op de lijsten voor te komen en dat hiermee de 'status' van betrokkenen verhoogd werd.

Ik waag dat te betwijfelen: status werd er niet aan ontleend en de belangstelling voor een Eerste-Kamer-lidmaatschap zal bij verreweg de meesten nihil geweest zijn. Voorkomen op de lijst zegt wel iets over het vermogen van betrokkenen, maar de benedengrens was nu net weer te laag om te stellen dat met de uitgave uitsluitend de financiële *upper ten* van Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw in beeld gebracht is. Wat dat betreft zou een lijst waarop alleen diegenen voorkomen die f 1000 of meer betaalden, een zuiverder beeld geschetst hebben.

Een aantal portretten van hoogstaangeslagenen is afgebeeld, maar kan niet anders dan vrij willekeurig zijn aangezien een financiële bijdrage van de inzenders gevraagd werd. Op een enkel geval na dat een bepaald gegeven in een verkeerde kolom terecht is gekomen, is de uitgave keurig verzorgd en daar dienen we de bewerkers dankbaar voor te zijn.

O. Schutte

HEERLIJKHEDEN NA 1848

Heerlijkheden in de tegenwoordige tijd
Verwijzingen naar heerlijkheden in de vorm van heer/vrouwe van/in treft men tot op de dag van vandaag nog dikwijls aan: in overlijdensadvertenties¹, op visitekaartjes en grafmonumenten, in genealogieën (bijvoorbeeld in *Nederland's Adelsboek*, *Nederland's Patriciaat* en *Nederlandse Genealogieën*), lokaal-historische publicaties, in combinatie met het naamrecht (bijvoorbeeld Van Weede van Dijkveld) en als hartschild in het familiewapen. Ook kan over de vraag

wie rechthebbende is, een rechtsgeschil rijzen.² De Hoge Raad van Adel³ registreert en bevestigt nog steeds heerlijkheidswapens op verzoek van belanghebbers. Deze bevoegdheid dateert nog uit de periode vóór 1848 toen heerlijkheidswapens behoorden tot de overheids-heraldiek. Tot 1848 waren heerlijkheden immers een publiekrechtelijke rechtspersoon zoals rijk, provincies, gemeenten en waterschappen.⁴

In het kader van een lezingencyclus voor academici en andere belangstellenden, georganiseerd door de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Utrecht hield de Utrechtse rechtshistoricus J.Ph. de Monté ver Loren (1901-1974) een voordracht onder de titel: ‘Bestaan er nog heerlijkheden en hoe te handelen met aan heerlijkheden ontleende namen?’⁵ Het feit dat een dergelijke voordracht in een universitaire lezingencyclus in 1961 werd opgenomen, geeft mijns inziens aan dat belangstelling voor dit onderwerp aanwezig werd geacht, maar dat er op zijn minst onzekerheden leefden over de betekenis van het fenomeen heerlijkheid in de tegenwoordige tijd.

Naar mijn indruk is deze belangstelling recent weer toegenomen en wisselen weer in toenemende mate heerlijkheden van eigenaar. Kennelijk biedt het hebben van een heerlijkheid een zekere status, zeker binnen milieus die vóór 1848 niet over dit statussymbool beschikten. Reden genoeg om in het onderstaande een verkenning te verrichten naar de betekenis van heerlijkheden in Nederland na 1848.

Heerlijkheden na de grondwets-herziening van 1848

Het voortbestaan van heerlijkheden na 1848, toen de grondwet het publiekrechtelijk karakter aan de heerlijkheid ontno-

men had, is onder rechtshistorici betwist. De Leidse hoogleraar A.S. de Blécourt (1873-1940) meende dat de heerlijkheden in 1848 met de grondwetswijziging zijn verdwenen.⁶ Hij typeert de overblijvende rechten (accrochementen) slechts als gevolgen van het heerlijkheidsgezag. De reeds genoemde De Monté ver Loren stelde dat de heerlijkheid pas verdwijnt als het laatst uitoefenbare recht (bijv. visrecht, veerrecht) is vervallen. De opvolger van De Blécourt, W. van Iterson (1897-1973)⁷ stelde zich reeds in 1958 op dit standpunt en merkte daarbij op: ‘Vrij algemeen wordt aangenomen, dat de titel “heer van die en die plaats” nog intact is gebleven.’⁸ De publicist C. Pama poneerde de stelling dat ‘wanneer het “recht” op de naam het enige is wat nog aan de heerlijkheid verbonden is, die heerlijkheid niet meer bestaat.’⁹ Deze laatste auteur vergeet daarbij dat er minimaal altijd nog één recht aan het hebben van een heerlijkheid verbonden is, namelijk het doen registreren en bevestigen van het heerlijkheidswapen door de Hoge Raad van Adel. Dit heraldisch aspect blijkt nog springlevend.

Alle genoemde auteurs zien echter over het hoofd dat een rechtsfiguur van inhoud kan veranderen en van categorie: publiekrechtelijk of privaatrechtelijk. Sedert 1848 is aan de heerlijkheid het overheidsgezag ontnomen. Het heerlijke jachtrecht, het heerlijke visrecht en alle andere rechten gegrondvest in het leenstelsel zijn afgeschaft. ‘Eigenlijke’ heerlijke rechten, behorend tot de zogenaamde oude zakelijke rechten, zoals het vis- en veerrecht gegrond op regalia, kunnen nog steeds aan een heerlijkheid verbonden zijn. Onderzoek per geval zal dit moeten uitwijzen. Is zulks niet zo dan resteren het voeren van een suffix achter de geslachtsnaam (heer/vrouw van/in),

het recht om een heerlijkheidswapen te ontwerpen, wijzigen of voeren, het recht om het heerlijkheidswapen als 'hartschild' in het familiewapen op te nemen en het registratie- en bevestigingsrecht zijdens de Hoge Raad van Adel. Dat aan dit laatste recht de eis verbonden moet worden dat de belanghebbende of recht-hebbende ook grondeigenaar binnen de betreffende heerlijkheid moet zijn, berust niet op enige rechtsregel. Zo kom ik tot de conclusie dat de inhoud van een heerlijkheid per geval verschillen kan: van daaraan verbonden 'eigenlijke' heerlijke rechten tot de blote eigendom van het recht op het voeren van een suffix achter de geslachtsnaam, een heerlijkheidswapen, een hartschild en het registratie- en bevestigingsrecht zijdens de Hoge Raad van Adel vervat in een fraaie oorkonde. Deze privaatrechtelijke heerlijkheidsrechten zijn op geld waardeerbaar en verhandelbaar. Heerlijkheden plegen door de registratie van de koopakte dan wel boe-delscheidingsakte in de openbare registers van het kadaster te worden ingeschreven. Het zijn naar mijn mening dan ook vermogensbestanddelen uit het oogpunt van het successierecht.

De praktijk van alledag bevestigt dat heerlijkheden na de grondwetsherziening van 1848 in Nederland zijn blijven bestaan, maar dat de inhoud van de daaraan verbonden rechten veranderd is en zuiver privaatrechtelijk van aard geworden is. Het invoeren in de genealogische literatuur van het begrip 'voormalige heerlijkheid' miskent deze juridische werkelijkheid.¹⁰ Sommige publicaties spreken na 1848 over 'titulair heer' om aan te geven dat het element overheidsgezag uit het begrip heerlijkheid verdwenen is. Deze benadering heeft echter geen algemene navolging gehad.

*Heerlijkheden en geslachtsnaam;
de zucht naar statusverhoging*

Het is in Nederland een oud gebruik dat de eigenaar van een heerlijkheid de naam daarvan achter zijn geslachtsnaam voegt ter aanduiding van het feit dat hij heer van de betreffende heerlijkheid is. Dit uit de zeventiende en achttiende eeuw stammende gebruik zette zich ook na de grondwetsherziening van 1848 door. De Minister van Justitie trad bij circulaire van 15 februari 1859 op tegen het misbruik om de naam van de heerlijkheid achter de geslachtsnaam in officiële akten als deel van de geslachtsnaam opgenomen te krijgen en zo aan een fraaie dubbele of driedubbele naam te komen, doch de overheid zelf hield zich niet aan deze regel. De lijsten van hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen tussen 1848 en 1917 in de *Nederlandsche Staatscourant* bieden daarvan de nodige voorbeelden.

In gedrukte en handgeschreven genealogieën is vaak onduidelijk wanneer en hoe de heerlijkheid is verworven. Vergelijking tussen de gepubliceerde genealogieën van oudere en recentere datum doet vaak vermoeden dat de heerlijkheid pas onlangs door koop is verworven. Wel wordt dit rechtsfeit uitdrukkelijk aangegeven in *Nederland's Patriciaat* bij Franciscus Antonius Augustinus van Lanschot, 'heer van Berlicum en Middelrode (door koop 1833-)',¹¹ maar dat is een uitzondering. Het lijkt mij gewenst in publicaties telkens te vermelden in welk jaar door koop een heerlijkheid is verworven. Dit gegeven heeft toegevoegde waarde als het om de status van het geslacht gaat.

Een voorbeeld van vererving in de aange-trouwde familie biedt Jhr. Carel Theodor Jan Bosch van Drakestein (1807-1860), heer van Reyerscop-Creuninghen, die deze heerlijkheid nalaat aan zijn zwa-

ger, Henri Maximilien Steenberghe (1835-1900), waarna de heerlijkheid vervolgens op diens zoon vererft.¹²

Over de vererving van heerlijkheden op dochters wordt in gedrukte genealogieën duidelijkheid verschaft. Buiten het Koninklijk Huis bestaat echter in Nederland geen systematisch inzicht in de vererving in de vrouwelijke lijn gedurende meerdere generaties. Wat de geslachtsnaam betreft kan daarover sedert de invoering van het nieuwe naamrecht pas over enige tientallen jaren iets geconcludeerd worden.

Op de vraag hoeveel heerlijkheden er in Nederland thans nog bestaan en dus verhandeld zouden kunnen worden, kan niemand een exact antwoord geven. Wel kan vastgesteld worden dat heerlijkheden in het bezit zijn van publiekrechtelijke (gemeenten) en privaatrechtelijke rechtspersonen (stichtingen en N.V.'s) naast natuurlijke personen, die al dan niet de Nederlandse nationaliteit hebben. Ook na 1848 zijn door gemeenten nog heerlijkheden verworven door koop, schenking of legatering. Ik vermeld het voorbeeld van de gemeente Zeist (door koop in 1924).

*Heerlijkheden vóór en na 1848:
een blijvend aantrekkelijk bezit*

Tot de levensstijl van de regenten in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën behoorde soms ook het bezit van een of meer heerlijkheden.¹³ Het eigenschap van een heerlijkheid hield toen al niet automatisch in dat de houder van de titel (heer of vrouwe van/in) ook in het gebied van de heerlijkheid landerijen of huizen bezat, wel overheidsrechten in de zin van benoemingsrechten van bijvoorbeeld de schout en schipper, collatierechten met betrekking tot het predikantambt alsmede de zogenaamde accrochementen:

jacht- en veerrecht, visrecht, de herenbank in de plaatselijke dorpskerk, het recht om als eerste te offeren, grafrechten op het koor van de kerk, enzovoorts. Enig grondbezit als geldbelegging en een kasteel of buitenplaats met dezelfde naam als de heerlijkheid werkte wel statusverhogend. Uiteraard verschilde ook vóór 1848 de economische waarde per heerlijkheid. Tijdens de Republiek verschaftte een heerlijkheid prestige maar dat betekende niet dat het regentenpatriciaat massaal uit was op de verwerving van heerlijkheden.

Bezat een geslacht eenmaal een heerlijkheid, dan poogde het de heerlijkheid zo lang mogelijk via vererving in de familie te houden. Verkoop van een heerlijkheid kon duiden op onverschilligheid jegens dit statussymbool, maar meer nog in de negentiende eeuw op verarming van het geslacht.

De negentiende eeuw gaf in de periode 1814 tot 1848 een opleving te zien van de belangstelling voor het verwerven van heerlijkheden. Ook buiten het traditionele regentenpatriciaat valt die te bespeuren. Een voorbeeld betreffende het rooms-katholieke geslacht Van Lanschot heb ik hierboven reeds gegeven. Ook na 1848 blijft de heerlijkheid gewild. Men kan constateren dat onder de hoogstaan-geslagenen in 's Rijks directe belastingen (1848-1917)¹⁴ waarvan de voorouders niet tot de regenten van vóór 1795 behoorden, de heerlijkheid een rol blijft spelen. Vooral de geslachtsnaam en de heerlijkheid poogt men te verbinden. Naast het sterk opkomende verschijnsel van de dubbele naam¹⁵ in de negentiende eeuw spreekt ook deze vorm van deftigheid de ondernemers aan.

In de twintigste en eenentwintigste eeuw spelen heerlijkheden naast de toevoeging van een naam bij de bestaande geslachts-

naam nog steeds een, zij het bescheiden, rol. De identiteit van een geslacht wordt er mede door bepaald. De belangstelling voor dit statussymbool lijkt vooral aanwezig bij geslachten die een levendig historisch bewustzijn gekweekt hebben of in stand houden betreffende hun afstamming uit en hun historische rol in of verbondenheid met een bepaald dorp of streek. Ook los daarvan bestaat belangstelling voor het hebben van een heerlijkheid om het familieverband verder in te kleuren. Zulks in tegenstelling tot de groep van nieuwe rijken, die hun oogverblindende statussymbolen zoeken in grote landhuizen, pleziervaartuigen, privé-vliegtuigen en grote auto's, hoewel ook daar soms het aloude wapen van een ridderhofstad in het Sticht (Blikkenburg) op de beveiligde hekken van het goed gerestaureerde buitenhuis verschijnt. Kortom: wie er geld voor over heeft en gevoelig voor is, tooit zich graag met een heerlijkheidstitel, vaak zelfs zonder enig historisch verband met het eigen voorgeslacht. Ik heb de indruk ook uit de gedrukte genealogieën dat de belangstelling weer stijgende is. Zijn heerlijkheden dan nog steeds voor sommige mensen 'naar adeldom zwemende titels'?¹⁶ De mens wil zich ook in onze maatschappij graag onderscheiden.

V.A.M. van der Burg

- ¹ Ik geef enige recente voorbeelden: Anton Henri Maria Jurgens (1917-2002), heer van Horssen, heer van Geffen (*NRC-Handelsblad*, 26 jan. 2002), Mr. Reinder Engelbert baron van Dorth tot Medler (1911-2002), heer van 't Medler (*NRC-Handelsblad*, 21 mei 2002), en George Franklin Gijsberti Hodenpijl van Hodenpijl en Schipluiden (1945-2004) (*De Telegraaf*, 4 febr. 2004; in *NRC-Handelsblad*, 4 febr. 2004, wordt 'van Hodenpijl en Schipluiden' weggelaten).
- ² Een voorbeeld in de rechtshistorische literatuur is te vinden bij F.C.J. Ketelaar, 'De rechtshistoricus als adviseur', *Pro memorie*, V (2003) 402-404.

- ³ Zo is de heerlijkheid Laag Nieuwkoop bij K.B. 13 maart 2003, nr. 03.000634, geregistreerd. De registratie en bevestiging geschiedt op basis van het Besluit van de Souvereine Vorst van 24 dec. 1814, nr. 32.
- ⁴ J.C.C.F.M. van den Borne, *Bibliografie van de Nederlandse heraldiek* ('s-Gravenhage, 1994) sub voce 'heerlijkhedswapens'.
- ⁵ Onder andere gepubliceerd in *Mededelingen van de Vereniging voor naamkunde te Leuven en de commissie voor naamkunde te Amsterdam*, XXXVIII (1962) 30 e.v., en *Het personeel statuut*, XII (1961) 73 e.v., met reactie van H.F.W. Luiking in *ibidem*, XIII (1962) 5 e.v. en onderschrift J.Ph. de Monté ver Loren.
- ⁶ A.S.de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*, H.F.W.D. Fischer, ed. (Groningen, 19697). Tot de Leidse school behoort ook F.C.J. Ketelaar, *Oude zakelijke rechten* (Leiden-Zwolle, 1978) 111 e.v.
- ⁷ W. van Iterson, *Heerlijke rechten in het algemeen en de heerlijkheid Zeist in het bijzonder. Lezing* (Zeist, 1958) 29.
- ⁸ Door de aankoop van Slot Zeist in 1924 mag bijvoorbeeld de gemeente Zeist zich 'vrouw van Zeist' noemen. Vgl. R.P.M. Rhoen, *Seijst 1999. Speciale uitgave over Het Slot ter gelegenheid van Gemeente Zeist 75 jaar Vrouw van Zeist* (Zeist, 1999).
- ⁹ C. Pama, *Prisma van heraldiek en genealogie. Ruim 3000 begrippen van A tot Z verklaard* (Utrecht, 1990²) 150.
- ¹⁰ Zie bijv.: *Nederland's Patriciaat*, LXXXV (2003-2004) viii. Het is zinvoller een onderscheid te maken tussen de publiekrechtelijke heerlijkheid tot 1848 en de privaatrechtelijke daarna.
- ¹¹ *Nederland's Patriciaat*, LXXX (1997) 182 e.v.
- ¹² *Bijblad van de Nederlandsche leeuw*, III (1960) 78 e.v.
- ¹³ J. de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17e en 18e eeuw* (Utrecht-Antwerpen, 1987) 171 e.v.
- ¹⁴ V.A.M. van der Burg en C.E.G. ten Houte de Lange, *De Hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen 1848-1917. De verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Zeist-Rotterdam, 2004).
- ¹⁵ K. Bruin, 'Wat heet dubbel. De sanering van dubbele namen rond de Tweede Wereldoorlog', *De gids*, CLXII (1999) 102 e.v.
- ¹⁶ K. Bruin, *Een Herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam, 1980) 31, die als zodanig noemt: 'heer van Zeist', 'heer van Oostwaard' en 'heer van Bennebroek'.